

L'aportació d'artistes catalans en la recerca sobre els orígens del pobles indígenes d'Amèrica

M. del Carme Diví López i Jordi Vidal i Sordé

Entre el segon i sisè decenni del s. XX alguns artistes catalans realitzaren una tasca encomiable a l'hora de representar i difondre una bona part dels tipus racials que aleshores habitaven el Nou Continent. Analitzant el seu vessant indigenista dins les seves respectives trajectòries artístiques, com que en el cas d'uns la seva dedicació fou circumstancial mentre que per altres esdevingué gairebé cabdal, es poden classificar en dos grups perfectament diferenciats.

Entre els pertanyents al primer grup són especialment remarcables les aportacions de Miquel Viladrich i Vilà (Torrelameu, 1887 – Buenos Aires, 1956), qui entre els anys 1939 i 1942, en el decurs de la seva estada a la província argentina de Catamarca, féu una sèrie d'olis sobre l'ètnia Diaguita-Calchaquí; Fidel Roig i Matons (Girona, 1887 – Mendoza, 1979), qui entre 1931 i 1949 dugué a terme retrats –tant pintures com dibuixos– dels huarpes que habitaven les Lagunas de Guanacache, a El Cuyo argentí; Francesc Ramoneda i Puiggròs (Barcelona, 1905 – 1977), qui retratà a l'oli els pobladors autòctons –atacames, omaguacas i tilians– de Humauaca, a la província de Jujuy del nord d'Argentina; Josep Cañas i Cañas (Banyeres del Penedès, 1905 – El Vendrell, 2001), qui entre 1947 i 1955 feu quadres d'asteques i escultures de zapoteques a Mèxic, i Eudald Serra i Guell (Barcelona, 1911 – 2002), qui els anys seixanta –en una de les campanyes etnogràfiques endegades pel Museu Etnològic de Barcelona gràcies al suport econòmic rebut per part d'Albert Folch i Rusiñol–, dugué a terme una sèrie d'escultures a Perú i Bolívia reflectint quítxues, shipibos, uros, aguarunas, huambisas i aimares.

En quant al segon grup, integrat per Ramon Subirats i Miguel i Urbici Soler i Manonelles, com a conseqüència del formidable treball d'ambdós sobre diferents tipus racials d'Amèrica, realitzat en la seva creuada comú per tal de contribuir a dignificar als que aleshores alguns consideraven éssers inferiors, han merescut un estudi força més extens que volem donar a conèixer. Amb aquest objectiu, des de març fins a juny d'enguany s'exhibeix la mostra "Els retrats de Ramon Subirats i d'Urbici Soler, el retorn de dos rodamons" al Museu Etnològic i de les Cultures del Món, una síntesi de la qual passem a exposar tot seguit.

RAMON SUBIRATS i MIGUEL

(Gràcia, 1891 – Barranquilla, 1942).

La seva obra de plasmació de tipus racials comprèn bona part de l'àmbit sud-americanà, on obtingué un notable reconeixement per la seva formidable recerca, que constituí l'objectiu

prioritari en la seva trajectòria com a artista i que perseguí fins que la seva mort l'estroncà. Per a ell l'atracció de l'autòcton no era degut al pintoresquisme en si d'aquesta temàtica, sinó al seu interès expressament manifest d'aconseguir veritables documents etnogràfics.

Amb una simple barreta de carbó i un bocí de pa, els seus dits, més que dibuixar, modelaven damunt un cartró o paper, aconseguint reflectir la volumetria dels retratats, i mitjançant taques de llums i ombres –degradades per mitges tintes de tota la gamma de grisos amb una riquesa gairebé colorista, on les línies delimitaven contorns i definien perfils–, s'hi emmiralla el seu esperit i l'estat anímic. Gràcies al poder de captació notable que posseïa, a la seva aptitud innata de síntesi i a la tècnica depurada que assolí va poder anar molt més enllà del que una càmera pogués fixar, per la qual cosa s'entén que obtingués unes semblances tan encomiables.

Es formà a Barcelona, a l'Escola d'Arts i Oficis de Gràcia, a l'Agrupació Artística i al Cercle Artístic de Sant Lluç. Gràcies a l'aprofitament demostrat en el primer d'aquests centres se li atorgà la medalla de plata en la modalitat de "dibuix d'ampliació", guardó que li fou lliurat a l'Acadèmia de Belles Arts de Barcelona l'any 1910.

Treballà com a pintor decorador, professió en la qual deixà bones mostres en un teatre de Barcelona. Posteriorment ingressà –com a aprenent tipogràfic– als tallers dels impressors Seix i Barral. L'any 1912, poc abans de ser cridat a files per tal de prestar el servei militar que l'Estat espanyol li imposava, decidí marxar cap a l'Argentina. Tot i que fou declarat pròfug de l'exèrcit, amb la seva fugida cap al continent americà evità l'haver d'acomplir aquella imposició, que alhora li hagués comportat, gairebé amb tota seguretat, que fos destinat en alguna de les possessions espanyoles del nord d'Àfrica, on aleshores hi havia una situació convulsa degut als enfrontaments encara recents per la guerra de Melilla de 1908.

Amb aquest bagatge arribà a Buenos Aires al febrer de 1912, on hi va raure durant un any. Després es traslladà a Mendoza, i fou precisament a El Cuyo on esclatà la seva vocació d'artista i on s'inicià la seva passió per la recerca de les races aborígens de tot el continent americà, i no només limitant-se a aquesta temàtica sinó que també féu un interessant recull sobre efígies de personatges del món social, artístic i intel·lectual.

El 1918 es va casar amb la pintora Graciana Ursomarzo, amb qui tingué tres fills: Roger, Fivaller i Guifré. Entre 1920 i 1927 s'establí de nou a Buenos Aires i posteriorment fixà la seva residència a Mendoza.

Durant els seus viatges constants per l'Argentina i Xile féu un gran nombre de retrats al carbó. Treballà en la decoració de la casa España de San Juan (1924-1925) i el 1933 col·laborà en el disseny del festival Incaic-huarpe que tingué lloc dins els actes inaugurals del parc aborígen de Mendoza, ciutat on aquell mateix any va concloure la decoració de la capella del Buen Pastor.

Si bé fins aleshores la seva trajectòria com a retratista no havia transcendit massa dins el gran públic pel fet d'haver-se limitat a fer els bustos de personatges no massa coneguts per aquest, el fet que l'any 1928 aconseguís plasmar Francesc Macià i Ventura Gassol – presents al nou continent per tal de recaptar ajuts per tal d'aconseguir la independència de Catalunya d'Espanya, que causà un gran rebombori–, li suposà un increment de popularitat mediàtica, a

conseqüència de la qual va començar a obtenir compensacions econòmiques per la reproducció de les seves obres en els mitjans de comunicació argentins.

L'any 1930, acompanyat per l'escultor Urbici Soler, va fer una expedició d'estudi de tipus aborígens xilens durant sis mesos, després dels quals, per motius personals se'n tornà cap a Mendoza, mentre Soler prosseguí la gira que havien planificat ambdós per diversos països sud-americans.

A Mendoza, que és on residí més temps durant la seva estada a l'Argentina, hi deixà un autèntic llegat en frescos i vitralls sobre temes religiosos, emplaçats a la capella del Buen Pastor, que constitueix un dels tresors pictòrics més singulars de la província i que amb tota justícia, mereix una declaratòria patrimonial.

En la realització d'aquesta obra, degut a les seves considerables dimensions, va haver-li de dedicar tres anys de la seva trajectòria artística, durant els que decorà la totalitat del seu interior, que conté frescos i olis sobre tela, així com onze vitralls. Fou inaugurada solemnement el dia 11 de novembre de 1933.

En el decurs d'aquells anys féu exposicions a Mendoza, San Juan, Buenos Aires, Montevideo, Mar del Plata i Paranà, Valparaíso, Santiago de Xile, Rosario i Entre Ríos, essent les tècniques emprades: Oli, pastel, aquarel·la, frescs i carbó.

El dia 12 de juny de 1938, partint des de El Chaco amb el propòsit de documentar les diferents races d'Amèrica –comptant amb l'auspici del govern de la República Argentina i del grup de premsa dels diaris *Crítica* i *El Sol*–. inicià el seu gran i darrer viatge, que havia de durar un any i mig per 22 països del continent americà. Des de El Chaco es dirigí al Paraguai, des d'on va passar a Bolívia, Xile, Perú, Equador –on va perdre a la seva aleshores companya sentimental la pianista Isabel Font–, i que malgrat la considerable depressió que això li ocasionà, prosseguí fins a Colòmbia... Durant el periple, la seva producció artística fou molt nombrosa i de gran vàlua com a estudi de les diferents races americanes, no exempt d'interès etnològic. La seva importància no passà desapercibuda per part dels governs equatorià i colombià, i és per això que el primer li concedí un salconduit per viatjar gratuïtament en els seus ferrocarrils, i el segon li atorgà un permís de lliure trànsit per tot el país, que cal dir foren de gran utilitat en els seus estudis racials.

Entre els fruits d'aquest viatge, no només són remarcables els pastels i carbons realitzats en les regions del Cuzco i Lima, sinó que és molt més important l'assoliment –malgrat no haver-lo pogut prosseguir fins a les repúbliques centreamericanes i als EEUU que perseguia inicialment–, d'una bona part de l'objectiu perseguit per l'artista a l'hora de reflectir les arrels del territori que va poder recórrer, ja que no només constitueixen una referència espiritual, clara i noble, per a aquest, sinó que alhora, si els afegim als realitzats per ell amb anterioritat, són una col·laboració cabdal en la recerca de la identitat americana, la qual cosa converteix Subirats en un autèntic símbol per a tot el nou continent.

En 1942, estant a Colòmbia preparant una exposició que havia d'inaugurar-se el dia 7 de febrer, va morir –de repent– aquell mateix dia.

URBICI SOLER i MANONELLES

(Ferran, 1890 – Anapra, 1953)

De la vida de l'Urbici Soler cal destacar els tres elements que la van marcar: La família i els amics, als quals sempre restà vinculat; l'estimació per la seva terra, que sempre tingué present durant la seva llarga absència d'ella, i l'adoració per l'art, tant en la faceta d'escultor com en la de docent –per a ell era cabdal transmetre a les noves generacions l'amor per l'art–, les quals va exercí conjuntament en el decurs de la seva vida tan intensa.

Entre els objectius de la seva obra escultòrica –emmarcada dins el classicisme– és remarcable la intenció de portar un missatge d'Amèrica a Europa amb un clar sentit etnogràfic però també històric i de denuncia envers la situació en que es trobaven els pobles indígenes.

Va néixer al petit poble de Ferran (La Segarra) el 21 de juny de 1890. El seu pare era comerciant de llanes i la mare –oriünda de Tàrraga, on els seus pares tenien un forn–, cosidora.

Quan ell tenia 10 anys la família hagué de marxar a Barcelona per malaltia d'un dels fills (eren 6 germans) i s'instal·laren a l'antic poble de Gràcia, que des de feia poca anys havia estat annexionat a Barcelona (com d'altres pobles del voltant de la ciutat), passant a ser un barri obrer més de la capital.

A Gràcia tots els germans anaren, en hores d'oci, als Lluïsos i al Centre Mural Instructiu, centres on formaven nois i noies a partir de valors basats en la cultura catalana i l'educació religiosa, valors que l'acompanyarien al llarg de la seva vida.

Com que el pare emmalaltí, els germans hagueren de guanyar-se la vida i l'Urbici entrà de noi dels encàrrecs al taller La Milagrosa, de l'escultor Miquel Castellanas, on començà a esculpir, de manera autodidacta, petites peces de mans i peus. El 1904 guanyà un concurs per a aprenents que convocava l'Ajuntament de Barcelona, fet que l'animà a continuar formant-se com a escultor. Aquell mateix curs es matriculava a la Llotja on, entre d'altres, tingué de professors a Venanci i Agapito Vallmitjana i on, per dos anys seguits, obtingué una Diplomatura. També formà part de l'Agrupació Artística, on els joves que l'integraven volien experimentar nous llenguatges, lluny de la rigidesa de la Llotja. En aquella època deixà el taller de Castellanas per entrar al de Pere Carbonell, de qui sempre guardà un grat record.

A l'Exposició Internacional de Belles Arts celebrada a Barcelona el 1907, Soler va poder admirar l'obra de Rodin però també va descobrir la de Meunier: obres de caire social que denunciaven la cara més fosca de la industrialització. En aquesta exposició presentà una obra que va guanyar un premi menor.

Per acabar de formar-se decidí anar a Munic, on arribà el 1912. Es formà amb Adolf von Hildebrand fins el 1916, quan finí els estudis i muntà la seva pròpia acadèmia. En aquella ciutat visqué la I Guerra Mundial, en la que molts amics i companys perderen la vida, i alhora va dur a terme diferents obres, com el bust del seu amic Hermann Bleeker o el monument a la princesa Maria de la Pau i el seu fill Adalbert. El 1920 marxà d'Alemanya per iniciar un viatge per diferents països europeus: Àustria, Itàlia, França –on a París es relacionà amb Bourdelle i Bartholomé, i conegué l'obra d'Arístides Maillol–, i de tornada a Barcelona.

A la ciutat comtal a Barcelona obrí un estudi. També sabem que va fer una exposició a l'Ateneu Barcelonès i Josep Goday li encarregà la façana del Pavelló Rosa de la Maternitat de Barcelona. Novament tanca el seu taller i decideix marxar a Madrid. A la capital de l'Estat li costà començar de nou malgrat les cartes de recomanació que portava de la Infanta Maria de la Pau de Borbó, casada amb Lluís Ferran de Baviera, a qui havia conegut durant la seva llarga estada a Munic.

Poc a poc, però, li anaren arribant encàrrecs des de diferents llocs de la península: Pontevedra (Héroes de Septiembre), Gijón, Burgos (Cardenal Juan Benlloc Vivó), Madrid (Monumento Doctores heróicos), fins que el 1925, quan ja era força conegut, rebé una carta del seu exalumne a Munic, l'arquitecte argentí Jorge Bunge, oferint-li treballar per al govern argentí durant sis mesos, decorant una sèrie d'edificis públics que s'estaven construint a la capital, Buenos Aires. Soler, home inquiet i cercador constant de nous reptes, tancà un cop més el seu taller i deixà una prometedora carrera a la capital espanyola, com abans ho havia fer a la capital bavaresa, agafà el vaixell i a finals de l'any 1925 desembarcava a Buenos Aires. Ell no ho sabia, però mai més tornaria a la seva estimada Catalunya ni a veure la seva família. A l'Argentina va iniciar un nou periple en la seva vida que el portarà per diferents països: Uruguai, Xile, Mèxic, EE.UU., fins a la seva mort a Anapra (EE.UU.) el 15 de gener de 1953.

A Buenos Aires decorà façanes de diferents edificis (Cristalería Rigolleau, Casa Mattaldi Simon, Banco Francés...) i obtingué el reconeixement de la crítica i el públic argentí, rebent infinitat d'encàrrecs des de tot el país que li portaren una gran popularitat i també una molt bona situació econòmica. Amb el temps veié que tant d'èxit l'havia convertit en un burgès i l'havia allunyat del seu desig més gran: seguir innovant com a escultor, buscar noves metes. Així, amb el seu antic company de joventut a l'Agrupació Artística de Barcelona a qui havia retrobat a l'Argentina, el pintor Ramon Subirats, l'any 1930 decidiren anar a Xile a cercar les tribus d'araucans a fi de poder realitzar una sèrie de pintures i escultures d'aquesta població ameríndia, amb la finalitat de portar un missatge d'Amèrica a Europa amb un clar sentit etnogràfic però també històric i de denuncia de la situació en que es trobaven els pobles indígenes. La seva obra l'exposaren a Santiago de Xile, obtenint un gran èxit de crítica i públic, de manera que el govern xilè reproduí algunes de les pintures i escultures en postals.

Ramon Subirats hagué de retornar a l'Argentina i Soler decidí anar cap a San Francisco, on arribà el 1931. Allà obrí una acadèmia, va fer exposicions i feu amistat amb gent tan diversa com Diego Rivera i la seva esposa Frida Khalo o Xavier Cugat i la seva esposa llavors, la cantant Carmen Castillo. Cal dir que tant de Diego Rivera com de Carmen Castillo existeixen sengles bustos d'aquesta època. Per problemes de immigració hagué de marxar a Mèxic, on amplià la seva col·lecció de tipus racials a la que anomenava Món, fent bustos de diferents pobles (tarascos, zapotèques...). Malgrat que el 1935 expressa la seva voluntat de tornar a Catalunya, l'esclat de la Guerra Civil un any més tard li ho impedirà.

El 1937 coneix al Pare Costa, un català de Ripoll que fa de capellà en una petita parròquia de El Paso, el qual volia aixecar un monument a Crist Rei dalt la Sierra de Muleros, a EE.UU. però tocant a la frontera mexicana. Al Pare Costa li agrada com treballa Soler i demana autorització al seu bisbe per tirar endavant el seu somni. Urbici Soler arriba a El Paso el 4 d'octubre de 1937 i el setembre de l'any següent comença a pujar el material al cim de la muntanya, on treballarà en unes condicions climàtiques molt dures durant tot un any. Per no tenir problemes amb

immigració, treballa també de professor a la Universitat. El monument, que mostra Jesús a la creu però no clavat, sinó en actitud acollidora i de pau, fou inaugurat oficialment el 17 d'octubre de 1940, amb la benedicció de les delegacions apostòliques d'EEUU. i Mèxic i la lectura d'un missatge del president Roosevelt.

Aquell any es casa amb una jove escultora 20 anys més jove que ell, de la que es divorciarà un any més tard. Esclata la II Guerra Mundial i Soler ajuda als seus amics alemanys enviant-los-hi paquets i diners. Es casa de nou amb una poetessa espanyola també molt més jove que ell, amb la que s'instal·la a Montevideo, divorçant-se novament un any més tard. El 1944 està a Buenos Aires i d'allà torna a marxar cap a El Paso reclamat pel Pare Costa per acabar la urbanització del cim de la muntanya, feina que no acabarà mai per manca de diners.

Però ja amb 54 anys es troba cansat i vell, tot i que ple de idees per seguir treballant. Decideix instal·lar-se definitivament a El Paso, ciutat es construeix una casa al peu del cim on s'eleva el Crist Rei, on mora la matinada del 15 de gener de 1953, quan el seu cor malalt deixa de bategar.

De la vida de l'Urbici Soler cal destacar tres elements que marquen la seva vida:

1) la família i els amics, als quals sempre restà vinculat. En els seus 62 anys de vida la major part d'ells els passà allunyat de la família, però sempre hi seguí unit amb una extensa relació epistolar, acompanyada d'una ajuda econòmica constant a pares, germans, nebots. També amb els amics que anà fent per allà on passava mantingué la relació i l'ajuda quan calgué, com durant la II GM en que envià diners i paquets amb menjar als seus amics alemanys.

2) l'amor a la seva terra, que el demostrava en els escrits a la seva família; en el fet de presentar-se sempre com un escultor català; per la seva implicació en els casals Catalans de les ciutats on va viure i la seva relació amb la colònia catalana de totes elles.

3) l'amor a l'art, que era la seva vida, tant en la faceta d'escultor com en la de professor, les quals va exercí conjuntament al llarg de la seva vida, no massa llarga però sí molt intensa. L'Urbici donava una gran importància a la seva faceta de professor, ja que per a ell era molt important saber transmetre a les noves generacions l'amor per l'art, el qual entenia no com una còpia de la realitat sinó transmetre aquesta a través de la mirada de l'artista.

En tots els països on visqué, Soler feu retrats dels seus presidents, de polítics, eclesiàstics, intel·lectuals, metges, etc..., rebent sempre l'admiració i l'escalf tant de la crítica om del públic.

El projecte i el desenvolupament de l'expedició conjunta Soler-Subirats per el nou continent amb l'ànim d'estudiar els seus pobles indígenes

L'any 1927 Soler i Subirats es retrobaren a Mendoza després d'haver seguit camins separats d'ençà d'haver coincidit a Barcelona, a la seu de l'Agrupació Artística, essent el principal fruit d'aquell nou contacte entre ambdós l'expedició que efectuaren plegats per terres xilenes, que lamentablement només era una petita part del viatge que junts havien projectat per diferents països sud-americans amb la finalitat de retratar personatges autòctons de les regions que volien recórrer inicialment... Cal dir que havien previst anar des de Buenos Aires a Asunción del Paraguai via Paranà, per continuar fins la frontera del Brasil i Bolívia, des d'on es desplaçarien a La Paz per seguir després cap a Xile i passar tot seguit a Perú, Mèxic, Califòrnia, Nova York i Cuba.

La culminació d'aquest impressionant periple eren sengles exposicions que volien dur a terme a Nova York, Madrid i París, amb els treballs realitzats.

Ho feren sense comptar amb el patrocini de ningú... Sabem per una carta de Soler a la seva mare, tramesa el 27 de maig, que aquest, a finals de 1929 va demanar un ajut al govern de Primo de Rivera per tal d'assolir l'objectiu, el qual no s'arribà a materialitzar. Així doncs Soler va emprendre'l gràcies a la venda dels bens de la seva propietats que tenia a l'Argentina, adquirits amb els guanys obtinguts pels encàrrecs realitzats al país, mentre Subirats hagué d'emprar els seus estalvis per tal de poder-lo afrontar, part dels quals provenien de les cinc obres que li havia adquirit recentment el govern de Mendoza.

Tot fa pensar que Soler fou el veritable promotor de la iniciativa, tant perquè Subirats havia anunciat a l'abril la seva intenció d'anar a Europa, com perquè en un article d'aquest sobre Soler, diu: "En aquets moments que el talentós i dinàmic escultor està traçant l'itinerari d'un viatge per vàries repúbliques d'Amèrica, amb l'intent de fer un estudi de les diverses races que poblen aquests països, i anar després a exhibir les seves obres a les principals ciutats d'Europa, vull testimoniar-li el meu afecte d'amic, company i admirador, mentre faig vots per a que segueixi victoriosament la seva ruta per glòria d'ell i com a tribut a la nostra Catalunya". És de suposar que Subirats s'incorporà al projecte de Soler perquè ell perseguia ell mateix objectiu des de feia temps, i alhora tenia una al·licient afegit, ja que gràcies al tàndem que constituïen ambdós, podrien plasmar –gràcies als dibuixos d'un i a les escultures de l'altre– una anàlisi molt més àmplia envers les diferents races natives més comunes d'aquelles terres, perquè ambdues disciplines artístiques es complementarien amb l'ànim de fer un acurat estudi sobre els seus aborígens.

Segons el parer de Rafael Maluenda, expressat a *El Mercurio* de 06/VII/1930, el tàndem al·ludit era idoni per desenvolupar la tasca que es proposaven: "Sólo Soler y Subirats, con el buril o con el pincel, nos diran algo definitivo de nuestra raza, de nuestros hombres, porque nos diran con la palabra del arte que traduce en la arcilla o el lienzo la eternidad que cada artista lleva en sí mismo y se imprime en sus obras".

Tot i que existeixen dades contradictòries respecte a quan fou veritablement la data de inici de l'expedició, es té constància documental que primerament decidiren anar als boscos tropicals del sud de Xile i que al juny de 1930 estaven a la ciutat de Temuco. També sabem, gràcies a una carta tramesa per Soler als seus familiars el dia 30 de juliol, que els dos expedicionaris hagueren de suportar unes condicions meteorològiques desfavorables (l'estació plujosa pròpia d'aquell moment), la qual cosa els impedí internar-se més dins el territori.

El cas és que en terres xilenes van fer una feina extraordinària a l'hora de reflectir els seus tipus autòctons, respecte a la qual i gràcies a la premsa i al govern del país se'n féu un considerable ressò però que no té res a veure amb el que, per justícia, hagués hagut d'obtenir si s'hagués valorat com cal la seva aportació cabdal en el camp de l'etnologia.

El tàndem format per Subirats i Soler però, s'extingí, i fou per diversos motius, entre els quals cal assenyalar, no només les penúries econòmiques que hagueren de suportar sinó perquè el recorregut que havien projectat d'antuvi era pràcticament impossible de portar a terme amb els recursos dels que disposaven. Si bé aquest itinerari fou modificat substancialment, ja que el

primer país on anaren fou Xile, no eren conscients, ni de bon tros, de les dificultats reals que implicava la totalitat de la seva execució. També hi ha qui diu que Subirats decidí tornar cap a l'Argentina a causa de l'avançament del termini d'execució de la decoració de la capella de El Buen Pastor, imposada per qui li encomanà.

Soler prosseguí aleshores aquella expedició anant a Mèxic, Califòrnia i Nova York, i nou anys després la va reprendre Subirats amb el seu periple pel nord argentí, Paraguai, Brasil, Bolívia, Perú, Equador i Colòmbia, que suposà fer realitat l'objectiu comú i alhora, ampliar-lo.

Amb la seva aportació etnològica i antropològica retratant des d'aimares a zapotèques, passant per asteques, huarpes, maputxes, maticos, mixteques, mocovís, quítxues, tarascos, tobas i un llarg etc., no només van contribuir a donar a conèixer els tipus racials d'Amèrica sinó que col·laboraren a dignificar els que aleshores alguns consideraven éssers inferiors, que havent-la emprès altruïstament, encara fa més encomiable la seva recerca sobre els orígens i identitat dels pobles.

M. del Carme Diví López i Jordi Vidal i Sordé